

A gyulafehérvári székesegyház főszentélye [Corul catedralei din Alba Iulia], Papp Szilárd (red.), Budapest, Teleki László Alapítvány, 2012, 260 p. + il.

La 2 martie 2013, istoricul de artă Géza Entz ar fi împlinit o sută de ani. A decedat neașteptat, acum douăzeci de ani, chiar de ziua lui de naștere, în fața locuinței, în drum spre sărbătorirea aniversării sale. Tânărul istoric de artă, ajuns la Cluj în 1941, descoperea bogăția zestrei patrimoniale a Transilvaniei prin excursii făcute în împrejurimi, prilejuri care l-au determinat să se dedice cercetării epocii medievale și arhitecturii Transilvaniei. Rezultatul acestor cercetări s-a materializat, pe lângă un mare număr de articole, în trei volume ample, ce tratează arhitectura transilvană: două colecții mari de documente, apărute postum, și una dintre rarele monografii arhitecturale medievale din istoriografia maghiară, despre catedrala din Alba Iulia¹.

Acum, când avem prilejul să ne bucurăm de volumul de studii prilejuit de restaurarea corului catedralei din Alba Iulia, ce a avut loc între anii 2009-2011, vedem rezultatul unei altfel de organizări a cercetărilor: cea a colaborării dintre specialiști ai diferitelor epoci, metode și subiecte, reunindu-se într-o nouă monografie arhitecturală a unei părți a catedralei. Cadrul acestei colaborări este determinat de exigențele specifice ale activității de protecția monumentelor, un proces în decursul căruia cercetătorii trebuie să acționeze rapid, când limitele de timp restrânse ale proiectării și execuției intervențiilor nu permit derularea unor studii prelungite, minuțioase și exhaustive, și care rar au șansa să producă abordări monografice. Necesitatea formării unei baze științifice a proiectării și șansele oferite de excavații, cercetări de parament aprofundate, efectuale datorită instalării schelelor, analizele obținute de restauratorii de pictură și piatră pot fi fructificate doar prin colaborări strânse, cum a fost cazul și la Alba Iulia. Volumul este alcătuit din nouă studii semnate de zece autori, și a apărut într-o serie unică în contextul bazinului carpatic, a publicării sistematice, bianuale, de către

¹ Entz G., *Erdély építészete a 11-13. században* [Arhitectura Transilvaniei în secolele XI-XIII], Kolozsvár, 1994; Entz G., *Erdély építészete a 14-16. században* [Arhitectura Transilvaniei în secolele XIV-XVI], Kolozsvár, 1996; Entz G., *A gyulafehérvári székesegyház* [Catedrala din Alba Iulia], Budapesta, 1958; vezi și G. Entz: „La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia)”, în *AHA*, V (1958), pp. 1-40; G. Entz, „Die Baukunst Transsilvaniens im XI-XIII. Jahrhundert”, în *AHA*, XIV (1968), pp. 4-48, 127-175.

Fundația László Teleki din Ungaria, a rezultatelor cercetării ansamblului arhitectural din Alba Iulia: catedrala și palatul arhiepiscopal. Seria a fost începută cu volumul Danielei Marcu Istrate, autoare și în monografia de față, cu valorificarea cercetărilor arheologice din jurul palatului episcopal, și continuată cu un amplu studiu incluzând și catalogul lapidariului recent constituit, întocmit de Márton Sarkadi¹.

Autorii volumului sunt cercetători – restauratori, arheologi, arhitecți, istorici de artă – din cele două țări legate de istoria catedralei din Alba Iulia: Ungaria și România. Studiile nu sunt independente: cele aproape o sută de trimiteri reciproce – nu există articol care nu s-ar conecta prin astfel de note de subsol la celelalte, majoritatea la cel puțin trei dintre ele – încadrează articolele într-o rețea întrețesută de intenția bine conturată a redactorului în conformitate cu cerințele unității organice, ce caracterizează în mod special monografiile. Această unitate creată prin referințele la cercetările „colegilor de breaslă”, bazată pe (re)cunoașterea și integrarea reciprocă a studiilor, evidențiază universalitatea științei.

După cum se știe, Uniunea Europeană și alte organizații reușesc cu greu să obțină sprijinul cetățenilor și să producă o solidaritate reală – ideea abstractă a Europei unite nu este una palpabilă pentru cetățenii continentului. Un domeniu important al programelor de cercetare patronate de instituțiile europene este cel al culturii, incluzând analiza și prezentarea relațiilor, similarităților și diferențelor culturale, care leagă și separă popoare, națiuni, țări, grupuri de indivizi, dar și sprijinul formelor de expresie proprii acestor identități astfel recunoscute. Cu ajutorul acestor programe de lungă durată, Uniunea Europeană și Comisia Europeană încearcă să creeze cadrele ideatice ale unei cetățenii europene, apelând la unitatea culturală, dincolo de ideea „cetățeniei” politice a Uniunii Europene. Convenția-cadru de la Faro din 2005, privind valoarea socială a patrimoniului cultural² a fost creată în vederea satisfacerii acestei ambiții. Un rezultat important al acestei convenții este introducerea ideii comunității patrimoniale (*heritage community / communauté patrimoniale*) în gândirea europeană. În definiția oferită de Convenție, „comunitatea patrimonială este alcătuită din oameni care prețuiesc anumite aspecte specifice ale patrimoniului cultural, pe care doresc să le susțină și să le transmită generațiilor viitoare prin acțiuni publice”³. Posibilitatea creării unei comunități patrimoniale este independentă de stăpânirea patrimoniului trecutului, deci cetățenii Europei au posibilitatea să se lege afectiv de elemente patrimoniale aflate pe teritoriul altor țări. Conceptul comunității patrimoniale se dovedește a fi de ajutor în

¹ D. Marcu Istrate: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000-2002)* [Cercetarea arheologică a catedralei romano-catolice și palatului episcopal din Alba Iulia], Budapesta, 2008; Sarkadi M., „*s folytatva magát a régi művet*”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről* [Studii despre istoria catedralei și palatului episcopal din Alba Iulia], Budapesta, 2010.

² *Council of Europe: Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Faro, 27 October 2005. Ungaria a semnat și ratificat convenția în 2012 și a pus-o în aplicare în 2013; toate statele fostei Iugoslavii au aderat la ea, Slovacia și Ucraina au semnat-o deja, dar încă nu au ratificat-o. România încă nu a semnat convenția (<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=199&CM=8&DF=&>, accesat în 28.02.2013).

³ Article 2, b: „a heritage community consists of people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations”.

tratarea unor serii de probleme legate atât de muzee, cât și de monumente, oferind astfel Ungariei șansa, dar și responsabilitatea și datoria, de a evalua, cerceta și restaura patrimoniul arhitectural al bazinului carpatic nu doar pe aria statului actual, dar și prin relaționarea la țările învecinate. Această șansă este însă simetrică, deoarece și țările vecine și cetățenii lor au drepturi identice de a-și manifesta afecțiunea și interesul față de elementele patrimoniului de pe teritoriul Ungariei, de exemplu față de cele legate de românii din județul Békés. Toate aceste idei și tendințe nu anulează desigur tradițiile vechi de două secole ale protecției europene a monumentelor – activitatea oficială, instituțională de cercetare, înregistrare sau clasare a bunurilor patrimoniale, respectiv demersurile juridice, de proiectare, conservare și restaurare a lor rămân în continuare în sarcina experților.

Procesul de restaurare a ansamblului arhitectural al Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia și publicarea rezultatelor acestuia se cuvine a fi evaluată în acest context. Putem vorbi atât despre deschiderea și accesibilitatea cercetării pentru toată lumea, despre evaluarea sau interpretarea valorilor comune, cât și despre o responsabilitate împărțită: cea a prezervării și transmiterii către generațiile viitoare a acestora, în paralel cu bucuria unei gândiri comune.

Este o plăcere chiar și a ține în mână această carte. Cu formatul și literele clasice, tipărirea minuțioasă, aranjarea textului pe două coloane, cu fotografiile de o pagină care introduc studiile, volumul este un exemplu frumos al tradiționalismului în designul de carte, care se potrivește cu conservatorismul imanent al protecției monumentelor, utilizând totodată și tehnicile tipografice moderne, asemeni unui alt exemplu recent, ce tratează arhitectura ecleziastică a comitatului medieval Sătmár. Cea din urmă publicație comună, româno-maghiară, apărută în două limbi¹, ca și perechea ei maghiaro-ucraineană, aflată în prezent în ultima fază a ieșirii de sub tipar, constituie împreună cu volumul despre Alba Iulia forme exemplare de afirmare a comunităților patrimoniale culturale.

Pe copertile din față și din spate ale volumului se găsesc două fotografii de arhivă, în tonuri maronii, reprezentând interiorul corului, dinspre vest, respectiv clădirea catedralei dinspre est. Fotografiile de pe copertă, împreună cu restul celor din volum și alte numeroase relevée vechi, apar ca provenind din colecția Oficiului Protecției Patrimoniului Cultural din Budapesta (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal). Însă, din nefericire, această instituție centrală a activității de protejare a monumentelor din Ungaria a fost desființată în septembrie 2012, în mod neașteptat, dar deloc surprinzător, având în vedere direcția reformei administrative a ultimilor ani, vădit nefavorabilă protecției patrimoniului. Primele reacții ale societății civile și profesionale au comparat aceste schimbări – putem să le numim suprimare sau decapitare din punctul de vedere al monumentelor – survenite în protecția instituționalizată a monumentelor din Ungaria, cu desființarea Direcției Monumentelor Istorice din România în 1977, de către Nicolae Ceaușescu. Cât de bine gândită și premeditată a fost

¹ *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*, Kollár T. (ed.), Áment G., Bardoly I., Szócs P. L. (colab.), Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011; *Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare. Circuitul bisericilor medievale din județele Szabolcs-Szatmár-Bereg și Satu Mare*, T. Kollár (ed.), G. Áment, I. Bardoly, P. L. Szócs (colab.). Autoguvernarea Județului Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nyíregyháza, 2011.

această schimbare din punctul de vedere al documentelor arhivistice menționate, se poate aprecia din faptul că cei care au decis și au executat aceste reorganizări nu știau nici măcar de existența acestor arhive, cu atât mai puțin de utilitatea lor și modurile lor de utilizare. Habar nu aveau, de exemplu – ca să ne întoarcem iarăși la ideea comunității patrimoniale – că aceste colecții ce constituie produsul unei evoluții organice de peste 140 de ani, conțin documente create înainte de 1920, privitoare la mii de monumente aflate astăzi pe teritoriul țărilor vecine: acte de înregistrare ale monumentelor, relevee, copii după picturi murale, fotografii, diverse documente descriptive și corespondență.

Aceste colecții asigurau accesul liber pentru toți cercetătorii, colegii din străinătate, care erau întotdeauna bineveniți acolo. Acum însă, prin desființarea Oficiului Protecției Patrimoniului Cultural, posibilitățile de cercetare și utilizare a acestor documente au devenit cu mult mai restrânse. Ceea ce, evident, contravine clar intereselor maghiare și ale comunității de patrimoniu, în sensul în care mult așteptatele activități de restaurare a monumentelor bazinului Carpatic, nu pot fi întreprinse la standarde înalte, fără cunoașterea și integrarea acestor documente. În felul acesta, măsurile nechibzuite aduse de Ungaria ar putea afecta nu numai interesele țărilor învecinate, dar chiar și comunitatea sau comunitățile patrimoniale mai mici ale maghiarilor (nemaivorbind desigur de soarta previzibilă a monumentelor).

Primele trei studii ale volumului prezintă cercetările de teren prealabile, necesare în procesul conservării. Restauratorul Lóránd Kiss a examinat stratigrafiile de tencuială și zugrăveală ale clădirii. Expresia din titlu „cercetare de parament” descrie de fapt doar una dintre componentele investigațiilor interdisciplinare, completate și de studii de arhivă, ale restaurării. Cercetările sunt completate de releveul complex, realizat de Balázs Halmos și Katalin Maróty, foarte util în special în cazul paramentelor din piatră fățuită – *opus quadratum* –, care nu constituie doar un mijloc grafic ce deservește proiectarea, ci conține o serie de aspecte de interpretare științifică, susținute de imagini ale rezultatelor analizei celor doi. Cel de-al treilea domeniu al investigațiilor de teren a fost cel al săpăturilor arheologice, conduse de Daniela Marcu Istrate. Cercetările prezentate au decurs în mai multe etape, întotdeauna în raport cu sarcinile actuale ale restaurării. Rezultatele cele mai importante au fost contabilizate în cadrul secțiunilor arheologice deschise în interiorul corului, și sunt legate în special de descoperirea vestigiilor absidei romanice. Logica redacțională manifestată în ordinea studiilor din volum reflectă bineînțeles abstracția unui proces ideal de reconstrucție, imposibil de atins; diferitele direcții ale cercetării au fost caracterizate de suprapuneri temporale, dar și de impuneri nefaste ale lucrărilor de execuție. Săpăturile legate de sacristie s-au derulat „în umbra schelelor” necesare restaurării paralele, iar cele din interiorul corului s-au efectuat „în prezența permanentă a meșterilor și supuse nevoilor lor”, autoarea exprimându-și chiar și în aceste condiții recunoștința Arhiepiscopiei pentru șansa acordată. Bineînțeles, se mai vrea adăugată și precizarea că rezultatele științifice au îmbogățit nu doar cercetătorii, ci servesc suficientă muniție setei de cunoaștere și autocunoaștere a trecutului milenar al Eparhiei și conștiinței istorice a credincioșilor și pelerinilor.

Următoarele patru studii s-au încheiat din studiile care au pregătit lucrările de restaurare și din observațiile de teren făcute în cursul acestor lucrări. Imre Takács a prezentat un demers curajos de istoria artei dedicat interpretării vestigiilor primului cor al celei de-a doua catedrale, cu ziduri cuprinse parțial în actuala structură a primei

travei, respectiv cu fundațiile absidei identificate doar prin mici segmente. Rezultatele convingătoare ale demersului său se datorează faptului că, în mod fericit, s-au conservat o serie de elemente sculpturale și decorative ale porțiunii de clădiri demolate, basoreliefurile des menționate în literatura anterioară, precum și fragmente de frize figurative, respectiv alte reliefuri abia cunoscute, sub formă de spolii, fiind reutilizate în zidurile și cornișele noului cor. Faptul în sine al reutilizării acestora oferă o perspectivă aparte, specială asupra celui de-al doilea cor și a constructorilor lui. Monografia acestei părți a clădirii se datorează Krisztinei Havasi, care și-a îndeplinit sarcina aleasă cu rigurozitatea cunoscută și dând dovadă de o impunătoare erudiție europeană în domeniu.

Cel mai voluminos capitol al volumului este studiul redactorului, Szilárd Papp, o cronică a demolării și reconstrucției piatră cu piatră a absidei gotice în secolul al XVIII-lea, în epoca barocă, conținând și o colecție de regeste alcătuită din sursele referitoare la această intervenție. Meșterii din secolul al XVIII-lea au lucrat într-o manieră atât de convingătoare, încât cercetătorii, arhitecții și istoricii de artă ai secolului al XX-lea – contrar chiar și tradiției locale – pur și simplu nu au dat crezare inscripției de pe placa comemorativă de marmură din peretele nordic al absidei, ce ne relatează despre reconstrucția integrală din secolul al XVIII-lea. Cercetătorii au ajuns la concluzia că cele cuprinse în textul plăcii au valoare de adevăr în urma conștientizării și interpretării „anomaliilor” semnalate de studiile preliminare ale restaurării, iar analizele și investigațiile minuțioase au avut ca rezultat identificarea unei atitudini ieșite din comun a constructorilor și comanditarilor, justificată printr-o producție arhitecturală de excepție. Se cuvine a fi menționată aici – așa cum o face și Szilárd Papp – că o altă creație transilvăneană a goticului „baroc”, la fel de monumentală, dar de altă natură – Biserica Neagră din Brașov – a fost supusă și ea recent unor cercetări ample, într-o monografie încă nepublicată, semnată de Ágnes Bálint, demers întreprins chiar în anii restaurărilor de la Alba Iulia¹. Mobilierul baroc al sanctuarului reconstruit în a doua parte a secolului al XVIII-lea, constituie subiectul abordat de Szilveszter Terdik, care a profitat de condițiile mult mai favorabile pentru cercetări arhivistice, decât cele de care dispunea Géza Entz.

Seria celor patru studii menționate, ce urmăresc ordinea cronologică a construcțiilor, este completată de o prezentare a restaurării mobilierului de lemn în mare parte originar din secolul al XVIII-lea, făcută de Ferenc Mihály. Privind logica procesului de restaurare, studiul putea să fie inclus și mai înainte, dar din perspectivă cronologică este și aici la locul lui. Cu atât mai mult cu cât sinteza lucrărilor arhitecturale și de restaurare a fost plasată nu după primele trei studii de teren, ci după acest studiu despre mobilierul de lemn, pe ultimul loc din volum – ca și un ultim capitol din istoria arhitecturii catedralei de până acum. Informațiile dispersate prin restul studiilor despre procesul de restaurare au fost rezumate într-o ordine logică de ingenera Judit Márton, directoarea Oficiului de Arhitectură al Arhiepiscopiei – autoarea

---

¹ Ziegler Bálint Á., *A brassói evangélikus főtemplom (Fekete templom) 18. századi újjáépítése. Felekezeti, politikai, rendi csoportidentitás kifejeződése egy újjászülető épületben* [Reconstrucția bisericii evanghelice din Brașov (Biserica Neagră). Expresia identității comunitare confesionale, politice și de ordin într-o clădire reconstruită], Disertație PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet-tudományi doktori iskola, Budapest, 2012.

prezentând derularea reabilitării puțin poate unilateral, ca pe un proces fără multe probleme –, iar rezultatul final este ilustrat de câteva fotografii, nu foarte multe la număr, dar oferind perspective bine selectate și detalii importante. Pe lângă sobrele imagini alb-negru care conferă eleganță volumului, aici se simte lipsa unor fotografii color, care să prezinte în primul rând cromatica pieselor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, restaurate, ca de exemplu tâmplăria ușii sacristiei și fereastra oratoriului. Un alt prilej, nevalorificat, de etalare a unor imagini color ar fi fost oferit pentru reconstrucțiile cromatice, care ar fi putut ilustra diacronic straturile celor șapte secole de tencuieli și zugrăveli identificate pe pereții corului, utilizând releveele fine ale secțiunilor și țesăturilor paramentului, realizate de Atelierul de proiectare FKM, condus de arhitectul Arnold Macalik, atelier care a întocmit și proiectele de arhitectură. De asemenea, lucrările de restaurare și completare a elementelor din piatră ar fi meritat un studiu distinct – dublat de fotodocumentația și documentația grafică aferentă – conținând descrierea metodelor de tratare și completare a basoreliefurilor și capitulurilor, aspecte semnalate foarte sumar în articolul lui Judit Márton. Tocmai aceste intervenții, ce privesc completările capitulurilor exterioare ale ancadramentelor ferestrelor, precum și lacunele documentării prealabile au fost cele mai criticate, e drept, prin pasaje „ascunse” în câteva note de subsol.

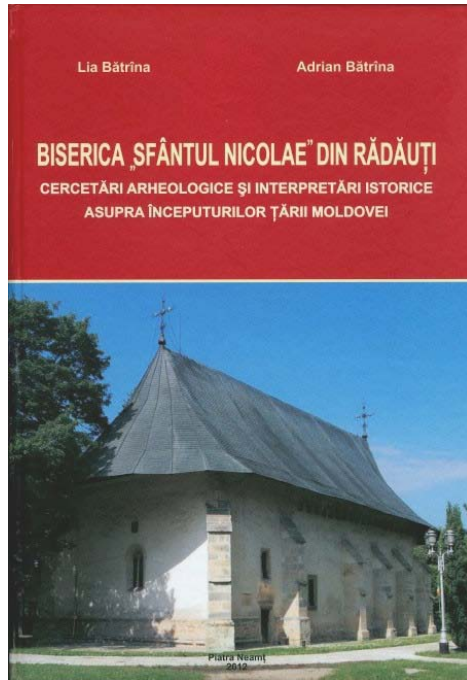
Judit Márton prezintă pe scurt și sarcinile viitorului apropiat – sau ale prezentului, dacă avem în vedere data de începere propusă pentru anul 2012 –, căci mai sunt foarte multe de făcut în privința catedralei. Ceea ce s-a finalizat până în momentul de față s-a făcut în etape mai scurte, axându-se pe lucrările cele mai urgente de conservare, ținând cont de condițiile obligativității utilizării continue a bisericii, dar și de posibilitățile de finanțare limitate. Astfel, în momentul de față urmează lucrările interioare ale turnului sudic, cu pereții exteriori trecuți deja prin procesul de restaurare. Se menționează în volum executarea unor copii după sculpturile figurative ale frizei de cornișă a absidei principale, care vor fi expuse în turnul sudic, ceea ce dă de înțeles că spațiul actual al lapidarului de aici, utilizat doar ca simplu depozit de pietre și greu accesibil în momentul de față, va fi reorganizat și transformat într-un veritabil spațiu expozițional. Aceste fragmente, provenind din absida romanică, reutilizate în secolul al XIII-lea și conservate din nou în secolul al XVIII-lea, puteau fi văzute și până acum la înălțime, dar fără să atragă prea mult atenția. Prezentarea științifică a lor s-a făcut pentru prima oară în acest volum de studii, atât textual, cât și prin fotografii. Acestea, împreună cu majoritatea imaginilor despre trecutul apropiat și prezentul catedralei, sunt creațiile lui Attila Mudrák, fotograf care a ilustrat o multitudine de volume colective de arhitectură și istoria artei din bazinul carpatic, precum și cataloage de expoziție budapestane, aproape în calitate de co-autor.

Prima fotografie de o pagină din volum reprezintă cheia de boltă a bolții absidei romanice. A treia imagine ne prezintă starea aceleiași chei de boltă în timpul restaurării – ambele fotografii sunt ilustrații ale studiului lui Lóránd Kiss. Imaginea îngerului cu un sceptru cu crin într-o mână și ridicând cealaltă mână pentru binecuvântare, reprezentat în relief, de-abia cunoscut până în prezent, și-a pierdut mare parte din calitățile plastice sub straturile de var și vopsea, părând să bâjbâie ca un orb, cu ochii fără viață, în sfera divină a bolții. Acum, în forma restaurată – bazată pe unul dintre straturile medievale colorate identificate, prin efectul binefăcător al evidențierii formelor figurii – îngerul apare în toată splendoarea lui, cu ochii care parcă și-au recăpătat vederea prin

descoperirea semnalării medievale a pupilei. Acest moment simbolizează pentru mine mai mult ca oricare altul adevărata renaștere a corului catedralei din Alba Iulia, transmisă exemplar prin volumul de studii prezentat aici: „vino și vezi”¹!

Pál LÓVEI

(Traducere din limba maghiară de Emese Czintos;
revizuirea textului: Tamás Emódi)

Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor țării Moldovei*, Piatra Neamț, Editura Constantin Matasă, 2012, 519 p. + 16 pl.

Trecând de la titlu la cuprins, cititorii pot fi ușor derutați, pentru că *nu este vorba doar de o cercetare de biserică*, ci despre cercetarea fragmentelor unui ansamblu domnesc de la începuturile Moldovei. Volumul celor doi autori, care au avut și sprijinul unor colaboratori: Nicolae Mirițoiu, Mihai Constantinescu, Georgeta Cardoș, Alexander Rodewald și Gheorghe Sion, se prezintă ca o realizare tipografică *normală* pentru timpurile noastre, cu hârtie, tipar și ilustrație de calitate – bogată și relevantă, bine desenată și inscripționată. Cu siguranță este un volum cu multă investiție, conceput cu dorința de a parcurge tot ce s-ar putea releva dintr-un

monument: arheologie, arhitectură, istorie de artă și istorie de tip clasic.

Mulțumirile adresate și meritele instituției bisericești care a plătit costurile de publicare sunt însă grav umbrite de ceea ce aceeași instituție a făcut în sens negativ, îngăduind în cursul anilor 1992-1993, adică în vremurile „democrației dezlănțuite”, construirea pe o bună arie a vechiului complex medieval, parțial cunoscut din cercetarea soților Bătrâna, a unor construcții incisive și numeroase, dedicate Mănăstirii Bogdana, care „nu au fost precedate de o cercetare arheologică sistematică a suprafeței afectate” (p. 13). Mai departe, am putea deduce că ar fi fost vorba despre o arie de la nord, vest și sud care ar putea conține complexele cele mai vechi databile, dar „unde săpăturile nu au putut fi extinse” (p. 27, 45). Cu alte cuvinte, potrivit acestor mărturii, Arhiepiscopia Sucevei va rămâne pe veci culpabilă de distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria începuturilor principatului moldav. În contextul dat, a face, de către șeful local al Bisericii și responsabilul direct al distrugerilor, omagiul pământului „sîpet ce adăpostește

¹ Ioan 1:46.